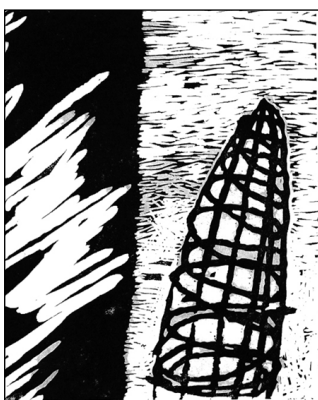

GABRIEL CHINDEA

AZ 1989-ES ROMÁNIAI FORRADALOM MARXISTA ÚJRAÉRTÉKELÉSE

**Kell-e jobb vicc annál,
hogy a gyűlölt rendszer,
amely Marx téziseivel
kívánta magát
tudományosan igazolni,
marxista forgatókönyv
szerint omlott össze?**

Marxba belelapozva

■ Próbáltak-e mostanság Marx- vagy Engels-köte-
tet keresni a könyvtárban? Ami azt illeti, nem is
olyan egyszerű. A '89 előtt megjelent román fordí-
tásokra gondolok. Többségüket, úgy tűnik, bezú-
ták, a néhány megőrzött példány meg nemegyszer
különleges gyűjteményekben, elhagyatott pincék-
ben lapul, ahová csupán meglehetősen nehézségek
árán lehet bejutni.

A történelem ítélete, fogják mondani. És én
kénytelen leszek igazat adni. 1989-ben „Le a kom-
munizmussal!”-t kiabáltak, és a romániai forrada-
lom mintha minden értelmüktől megfosztotta vol-
na a marxista eszméket, akárcsak a kapitalizmus
alternatíváinak vagy szocialista folytatásának a le-
hetőségeit.

Mindazonáltal lehet, hogy a történelem téve-
sen ítélkezik. Illetve nem is a történelem, hanem a
jeleit felismerni és megfejteni igyekvő madárjő-
sok. Mert ha a modern társadalom marxista elem-
zése, amely a társadalom ellentmondásos mecha-
nizmusainak a feltárásán alapul, és különösen a
szóban forgó ellentmondásokból születő forradal-
mak gondolata valaha is igazolódott némileg, ez
szerintem éppen 1989-ben történt. Csak az a fur-
csa, hogy maguk a kommunisták erre hogy nem
jöttek rá időben a katasztrófát megelőzendő.

Való igaz, Marx jóslatai az úgynevezett polgári
világra vonatkoztak. Ennek a világnak önmagától
kellett volna összeomlania, ugyanis az ott uralko-
dó politikai-gazdasági rendet éppen az illető rend
által létrehozott, sőt növekedésre serkentett erő-
nek kellett volna kikezdenie és felszámolnia: a for-

radalom alanya, a proletariátus végső soron a polgárság vagy pontosabban a polgárság tőkéjének a teremtménye, amely tőke nem termelődhet újra és nem gyarapodhat a proletár munkaerő bevetése nélkül. Habár a munkája egy részétől – a tőke gyarapodását elősegítő, nevezetesen értéktöbblettől – megfosztják, a proletariátust – ugyan-ezen tőke gyarapítása érdekében – sokasodásra és termelőerejének a növelésére is ösztönzik. Ebből eredően pedig mindarra is, amit ezek még feltételeznek: művelődésre, szerveződésre és öntudatra. Kevésbé megszokott, ha nem is történelmileg egyedülálló politikai fordulat válik ezáltal lehetővé. Nem, mint az lenni szokott, egy valamelyest önálló módon, az uralkodó rend peremén vagy egyenesen azon kívül megképződött ellenséges erőtől elszenvedett vereség; a munkásság nem lévén, mondjuk, sem afféle nomád harcos törzs, amely egy mezőgazdaságon alapuló civilizációt rohan le, sem holmi kapzsi uzsorás banda, amely a tönk szélére sodró kamatokat seper be a feudális vagyonokért, hanem a saját keblen melengtetett kígyó.

Egyébként innen ered, ha nem Marx, de legalábbis egyes tanítványainak – talán túlságosan is metafizikai – bizonyossága. Szerintük a polgárság mindent elvégez majd, és megássa a saját sírját, nemcsak a forradalom indokait, hanem a sikerének objektív lehetőségeit is biztosítván a proletariátus számára. Népszerű elképzelés volt, hogy a gyár az a hely, ahol a munka – majdnem alkímiaszerűen, ha például az acélmunkásokra gondolunk – politikai erőbe és szervezőképességbe megy át. A valóságban ez, ha cselekvésről van szó, igen békítő meggyőződés, mint azt a német szociáldemokráciának az első világháború előtti időszakban tanúsított renyhésége és alkalmazkodása igazolta, még akkor is, ha a pedánsan szemlélődő német szellem alternatívája a lenini aktivizmus volt, a jól ismert következményekkel.

A történelem iróniája vagy a létező szocializmus marxista összeomlása

■ Térjünk azonban vissza a romániai forradalomhoz. Mert a romániai szocializmus utolsó éveit és különösen az 1989 decemberében történeteket figyelembe véve a marxista forradalmi modellel való hasonlóság meglepő. Ami mellesleg több mint vicces. Kell-e jobb vicc annál, hogy a gyűlölt rendszer, amely Marx téziseivel kívánta magát tudományosan igazolni, marxista forгатókönyv szerint omlott össze? Mivel az események amúgy is ismertek – már ami a népi megmozdulást illeti, mert az összeesküvésekkel itt nem foglalkozom –, rögtön az említett furcsaság magyarázatára térek rá.

A forradalmárokkal kezdeném. Mint tudjuk, ők nagyjából két csoportból álltak: a fiatalokból – nagyrészt, ha nem is kizárólag, egyetemistákból – és a munkásokból. Előbbiek voltak a könnyebben mozgósíthatók, utóbbiak, teljesen váratlanul, a döntő tényező. A munkások nélkül nehezen lett volna elképzelhető mind Temesvár (december 20-án már meg is valósult) felszabadulása, mind a 22-i bukaresti roham. Ők voltak ugyanis azok, akik elfoglalván a gyárakat, általános sztrájkot hirdetvén és végül az utcára vonulván megtörték a rendszer önbizalmát, lecsillapították a katonaságot, és árulásra készítették Nicolae Ceaușescu bizalmasait (még akkor is, ha az árulás nálunk hagyományos nemzeti sport).

Márpedig minden más társadalmi csoporthoz képest éppen ez a kettő tartozott a legtöbbször a román szocializmusnak. Lényegében ezek képezték a Románia történelmében egészen újnak számító városi tömeget, amelyet csupán a kommunista rendszer utolsó két évtizede tett lehetővé; mi több, meg is rendelt, ha az ellenzéki hangok által annyit bírált városi betelepítési és szaporodási politikára gondolunk. A „dízájra” is érzékenyek voltak ezek a hangok, azokéi, akik megrökönyödve álltak a förtelmes blokknegyedek és a hajdani városok kispolgári egyensúlyát megbontó jó-

vevények inváziója előtt – anélkül hogy a városba költöző tömegek forradalmi potenciálját felismerték volna.

Szó, ami szó, voltak már Romániában népi felkelések. Ám mindahányszor ha valamelyes súlyuk volt, elsősorban parasztfelkelések és nem forradalmak voltak. A forradalomhoz városok és városi elégedetlenség kellett; éppen az, ami idáig hiányzott (hadd fűzzem hozzá, beleértve 1945-öt, amikor maga a kommunista hatalomátvétel, alighanem ebből az okból is, csupán a népi megmozdulás szimulákruma volt).

'89-ben azonban más volt a helyzet. Összegyűlt a megfelelő kritikus tömeg, még ha a forradalmárok nem is alkottak homogén csoportot, amennyiben a munkások és a fiatalok két külön faj maradtak, mint azt a '90-es évekbeli politikai elválásuk is mutatni fogja. Előbbiek alig érkeztek meg a városba a szocializmusnak köszönhetően, míg utóbbiak már teljesen városiak voltak ugyanezen okból kifolyólag. Egyiket azért hívták, hogy az eljövendő jónak lendüljön neki, a másikat arra biztatták, hogy a már megvalósult jótól rugaszkodjon el. Egyiknek építenie kellett volna a szocializmust, a másiknak élveznie. S ahogy az idő telt-múlt, és a szocializmus elfelejtett testet öltetni, előbbiek úgy érezték, hiába dolgoztak, utóbbiak pedig, hogy fölöslegesen készültek. Az előbbiek ingyenmunkával teli zsákjának az utóbbiak egyre idealizáltabb (minél idealizáltabb, annál kevésbé megvalósuló) vágyainak a batyuja felelt meg.

A munkásokra később visszatérek, a fiatalokról itt szeretnék mondani néhány szót. Nem hangsúlyozták ugyanis mindeddig eléggé, hogy '89-es „idealizmusuk” éppen a létező szocializmus terméke volt. Sokat emlegették már a csempészett farmer-nadrágot, a kalózmásolatban hallgatott rockzenét, a kéz alatt csereberélt pornóképeket mint megannyi nyugati mikrobát, amelyek végül alaposabban leverték a kommunizmust, mint a kapitalista meggyőzés bármilyen más eszköze tehette volna. Ugyanígy emlegették a propaganda és a kommunista valóság közötti eltérés sötét oldalát, mindazzal a hazugsággal, képmutatással és tettetéssel, mely ebből származott. Kevésbé figyeltek fel azonban arra, hogy – legalábbis névlegesen – azok az értékek, amelyek nevében a fiatalok '89-ben az utcára vonultak, alapjában véve a hivatalos propaganda által terjesztett jelszavakból adódtak: a „nép”, a „szabadság”, sőt a „forradalom” olyan profetikus szavaknak bizonyultak, melyek által a rendszer bejelentette és – mint az a jóslatokkal lenni szokott – elő is idézte bukását.

Lám, ezért is kellene annak a bizonyos „'89-es nemzedéknek” a tudatát mélyebben vizsgáljunk; az abortusztilalom nemzedékét, melyet mindig arra neveltek, hogy jól tanuljon, vegyen részt az iskolai tantárgyversenyeken, az irodalmi körökön, és sportklubokban tevékenykedjen. Idealizmusuk – melynek semmiképpen sem kívánok pozitív, erkölcsi jelentést tulajdonítani; éppen ellenkezőleg: hatalmas vakságról és becsapottságról árulkodik – a kommunizmus legkétértelműbb megvalósításai közé sorolandó. Ahogyan kommunista volt az általános jólétbe vetett naiv hit is, melyet a liberális kapitalizmus képes lenne biztosítani. A posteriori bizonyítékul pedig felhozhatom, ha úgy tetszik, azt is, ahogyan ez a '90-es évek Romániájának szellemi légkörében annyira általánosan jelen lévő idealizmus – gyakran vallásos vagy álmisszitikus formában, valamint egyes bankigazgatói vagy reklámszakemberi pályára kényszerült egyének lelkenedező nosztalgijában a filozófiai vagy irodalmi életforma iránt – éppen a fiatalok egy olyan nemzedékének a felcseperedésével foszlott végül szét, amely már nem a kommunizmusnak nevezett korszakban nőtt fel.

Akárhogy is, egyvalami biztos. Azok, akik '89-ben a frontvonalon tüntettek a létező szocializmus ellen, se nem a régi polgárok, se nem a történelmi pártok hívei voltak (már amennyien egyáltalán maradtak olyanok), de még csak nem is az ortodox egyházi hierarchia tagjai, melynek a templomait lerombolták, és (hivatalosan legalábbis) az ateista materializmus ellensége volt; vagy az értelmiségiek, akik számára a lelkiismereti szabadságnak a legszentebb dolognak kellett volna lennie. A rendszer

ellenzőit egyáltalán nem a vele ellentétes vagy a tőle viszonylag független társadalmi erők hozták felszínre. Ha pedig a hivatalos szlogen, a „ma ifjúkommunista, holnap kommunista!” („Utecistii de azi, comunistii de mâine!”) vicces parafrázisa, a „ma ifjúkommunista, holnap az NSZK!” („Utecistii de azi, refegistii de mâine!”) a romániai szocializmus dialektikus eredményét jól megelőlegezte, a történelem még ezt a jóslatot is felülmutta. Ugyanis az ifjúkommunisták ahelyett, hogy a lábukkal tiltakoztak volna a pártvezetés ellen, lelépve Németországba, Romániában tették, az utcára vonulva.

Egyébként az, hogy a kommunista rendszert az állítólagos „új ember”, a saját teremtménye kérdőjelezte meg, nem csupán az ilyen lázadás fokozott esélyeire szolgál magyarázatul, hanem arra is, hogy a temesvári halottaktól eltekintve a megtorlás mégiscsak enyhe volt ahhoz képest, amilyen lehetett volna; és nemcsak '89-ben, amikor – éppen ezért – szükségét érezték, hogy eltűzzék a halottak számát. Már 1987-ben is meglepően enyhe ítéletekkel zárult a novemberben tüntető és a megyei pártszékhelyet feldúló brassói munkások pere – ahhoz képest, hogy a párt az ötvenes években hogyan járt el –, főleg deportálásokkal, valamint hat hónap és három év közötti szabadságvesztéssel, melyet azonban a munkahelyen lehetett letölteni. Ami – félreértés ne essék – semmivel sem csökkenti ezeknek a munkásoknak a bátorságát. Különösen, hogy az értelmiségiek – már ahányan történetesen éppen a helyszínen voltak – akkor is megelégedtek azzal, hogy a pálya széléről kibiceljenek.

Gheorghiu-Dej ólomkorszakához – a politikai foglyokkal teli börtönökhöz, a csatornához, a kényszerű kollektivizáláshoz és a hegyekben rejtőzködő partizánok elleni harchoz – képest Ceaușescu szocializmusa mégiscsak összehasonlíthatatlanul enyhébb volt. Elvetemült zsarnokként emlegetik őt is, ám az ellene felhozható konkrét vádak alapján véve nem a politikai terrorral, hanem a személyi kultusszal és a gazdasági kizsákmányolással kapcsolatosak (az utóbbira hamarosan még visszatérek).

A román kommunizmus kezdeti éveinek roppant erőszakos politikai és társadalmi impulzusa idővel kétségkívül kimerült. De nem azért, mintha idővel egyszerűen elhalt volna, hanem sokkal inkább mert célját elérve megvalósult. A száműzetésből '90 után hazatértek nem csekély döbbenetére és bosszúságára valóban sikerült átalakítania a társadalmat. A megbotránkozók persze ezúttal sem vették figyelembe az érem másik oldalát. Az új szocialista társadalom ugyanis, amelynek számára az őt megelőző kispolgári világ sok esetben már emlék sem volt, nem csupán egészen másnak mutatkozott, „agymosottabbnak” és így nem erőszakos eszközökkel könnyebben uralható. Valójában az elnyomás régebbi módszerei magánál a szóban forgó megkülönböztetésnél fogva nem illettek már rá, mint ez a megfelelő időben ki is derült.

Csakugyan, az ötvenes években még nyíltan lehetett a nép ellenségeiről beszélni, és a jelek szerint mindenki értette valamennyire, hogy miről is volt szó: egyének olyan teljes csoportjairól, amelyek közvetlenül vagy munkahelyi, politikai, illetve családi kapcsolatoknál fogva bizonyos előjogokhoz vagy egészen egyszerűen egy régebbi életformához kötődtek, még ha ezek a csoportok esetleg kitaláltak vagy a ködösítés eredményei voltak is. Három évtizeddel később azonban már ugyanolyan nehézzé vált – ha nem egyenesen lehetetlenné – annak a magyarázata, hogy egy szocialista társadalomban született, nevelkedett és abba bevont egyén miként lázadhat fel a rendszer ellen, mint annak elfogadása, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet reverzibilis, és hogy a történelemnek általában véve sincsen semmilyen egyértelmű, jól meghatározott iránya. Úgyhogy a nyolcvanas években, a „szocialista humanizmus” és nem az osztályharc korszakában mindössze annyit lehetett mondani, hogy valamilyen örültek, árulók, huligánok vagy kémek esetleg összeesküdhetnek a lehetséges világok legjobbika ellen. Ennyit és semmi többet.

A létező szocializmus hiperkapitalizmus volt

■ A saját uruk által felfegyverzett és kiképzett rabszolgák efféle lázadásán túlmenően – mely séma, mint igyekeztem kimutatni, érvényes a romániai forradalomra is – érdemes egy kevésbé nyilvánvaló, de valójában sokkal fontosabb dologra kitérni: mégpedig az akkori szocialista társadalom velejéig kapitalista mivoltára. Úgy vélem, ennél fogva válhat a romániai forradalom – és mindaz, ami akkoriban Kelet-Európában történt – igazán érdekes jelenséggé egy marxista számára is.

Való igaz, igen régi vád az, mely szerint a szovjet kommunizmus távolról sem a Marx által javasolt társadalom. Először is Marx elgondolása alapján a szocialista forradalomnak a fejlett világ szívében kellett volna bekövetkeznie, nem egy olyan viszonylag elmaradott országban, mint amilyen Oroszország volt az első világháború időszakában. Különben maguk a bolsevikok tudták ezt a lehető legjobban. Legalábbis elméletileg mégsem tűnt abszurdnak, ahogyan elgondolták a küldetésüket, ha az ortodox marxizmussal nem is egyezett mindenben. És főleg azért nem, mert az emberiség azon „elmaradottabb” részének kínált utat a cselekvésre, amely – mint jelenleg is! – mégiscsak a bolygó népességének többségét tette ki. Egy olyan többséget, amelyet Marx tehát figyelmen kívül hagyott – esetleg az összes történelmi szakasz türelmes, ugrások nélküli végigjárását javasolván neki. Melyet ellenben Lenin mozgósítani tudott, még akkor is, ha az az eszme, mely alapján az igazi szocializmus modern társadalmat feltételez, nem egy épphogy modernizálódásnak indulót, érvényben maradt. Csak az a hit volt új – melyet a bolsevikok Ázsiában, illetve Kelet-Európában fognak elterjeszteni vagy erőszakkal érvényre juttatni –, hogy a szocializmus alapfeltételeként megkövetelt, ám attól mégis különböző modernizáció másként is megvalósulhat, mint az addig kipróbált egyedüli módon, a kapitalistán.

Engedtetsek meg itt egy kis kitérő. Ha lehetséges a proletariátus történelmi soráról beszélni, mint azt a marxizmus nagy előszeretettel tette, azt csak egyféleképpen lehetett magyarázni. Egy politikai hatalmat, társadalmi vezető szerepet, termelő vagyont és kulturális jólétet egyaránt nélkülöző munkásosztály egyedüli aduja a munkaereje. Látszólag gyengécske, valójában igen hatékony erő ez, mint a legegyszerűbb sztrájkból is kiderül. Olyan erő, amelytől ráadásul – különösen a polgári világban, ahol a társadalom gazdasági megalapozása először kerül nyíltan a felszínre – a teljes társadalmi felépítés függ.

Ily módon a marxisták a szóban forgó termelőerőnek a növelésében csakis érdekeltek lehettek. Méghozzá a módszertől függetlenül, egészen addig a kritikus pontig, amikor is az önálló erővé lesz. Csakhogy, mint láttuk, legalábbis Marx szerint, ennek a folyamatnak kizárólag egy a polgári társadalomban immanens gazdasági-társadalmi mechanizmus által kellett megvalósulnia, hogy a kapitalizmus maga járjon hozzá saját meghaladásához. A bolsevikok oroszországi győzelme után azonban a kapitalizmus és a szocializmus történelmi-dialektikai játszámája egyre inkább afféle mesterkéltségnak tűnt. Olyasminek, ami máshol – Nyugat-Európában – talán nem haszontalan, de nem mindenhol szükségszerű. A véletlen – vagy a történelmi *kairosz* –, úgy tűnik, valami mást akart, mint Marx, mert a proletariátus végül is másképpen szerezte meg a politikai hatalmat, mint a nagykönyvben írták, azaz olyan gazdasági alap nélkül, amelyre támaszkodhatott volna. Az orosz társadalmat tehát, ha idejekorán is, immár egy marxista kormányzat irányította. Miért is ne lehetett volna egy ilyen rendkívüli fordulat által megnyílt úton folytatni? Innen eredt aztán a szovjet szocializmusnak az a törekvése, hogy a termelőerőket oly módon kifejlessze, ahogyan azt éppen a kapitalizmusnak kellett volna tennie – az igazi szocializmus lehetetlen lévén ezen alap hiányában –, de a kapitalista termelői viszonyok hátulütői nélkül. Az önmagában ellentmondásos célkitűzés azonban történel-

mileg is lehetetlennek bizonyult. Ami meg a gyakorlatot illeti, mindnyájan tudjuk, hogy mi történt.

A munkaerő bármilyen fejlesztése lehetetlen az egyre tökéletesebb munkaeszközök, akárcsak a munka előrehaladó szervezettsége, összpontosítása és elosztása nélkül. Mindezek pedig úgyszintén bizonyos termelői erőfeszítést feltételeznek. A haladás ezen a téren emiatt is kötődik feltétlenül a befektetett munka egy részéről való állandó lemondáshoz a termelőeszközök felhalmozása és javítása végett.

Nos, éppen ez az, ami a kapitalizmusnak oly kiválóan sikerült. A kapitalizmus tulajdonrendje ugyanis elválasztja egymástól a munkaerőt és az eszközöket, amelyek, habár ugyanennek a munkaerőnek köszönhetően jönnek létre, képesek a tőke formájában való teljesen önálló és ennél fogva a történelemben mindeddig példátlan kibontakozásra. A kapitalizmus mint a munkaerő és a termelőeszközök különválasztása ily módon szavatolja a fejlődést, mely kimagasló ugyan, mégsem maradéktalanul szerencsés, amennyiben az egyszer különválasztott termelőeszközök gyarapítása könnyen öncéllá válik, és többé már nem a munkaerőt szolgálja, hanem ellenkezőleg, a kizsákmányolásához vezet.

A szovjet kaland elején jellemzően gyenge termelőerők gyorsított növelése már csak ezért sem kerülhette el a munka kizsákmányolását. Nemcsak azon okból, hogy a fejlődést biztosítandó roppant felhalmozásra volt szükség, hanem amiatt is, mert a termelőerők éppen kezdeti gyengeségüknél fogva képtelenek voltak saját munkaeszközök fejlesztési folyamatának a közvetlen, vagyis szocialista uralására. Így ez a folyamat a munkástól elidegenülten tárgyiasult, akárcsak a kapitalizmusban, és a hivatalos biztosítékok ellenére, melyek a munkaerő oldalán körvonalazódó szükségletekről is szóltak, a termelőeszközök fejlesztése lett a valódi prioritás, illetve olyan öncél, amelynek közvetlen hasznélvezője a termelőeszközök birtokosává lett állam volt. A „szocialista fejlődés útja” ezért is vált a végén a kapitalizmus eufemizmusává.

Ez a fajta létező szocializmus egyébként nem is csak kapitalista, hanem egyenesen hiperkapitalista volt. A munka fölöslegének etatista és nem magán-eszközökkel elért felhalmozása ugyanis nem csupán lényegében hasonló ahhoz, ami a liberális kapitalizmusban történik, de annál radikálisabb is. Emiatt a rendszer összeomlása nem csupán az elmélet és a gyakorlat közötti ellentmondásból eredt, olyan értelemben, hogy egyet mondott (szocializmus), és mást csinált (kapitalizmus), még akkor is, ha már ezt eleve mindenki súlyos tehernek érezte (lásd a Nyugatra kijutott kelet-európaiak lelkes beszámolóit, melyek alapján a kommunizmus egyes otthon beteljesületlenül maradt ígéretei ott sokkal inkább teljesülni látszottak). A valóságban az állítólagos kommunista gyakorlat kapitalista túlkapásai sokkal fontosabbak, mert a véget is ezek hozták.

A létező szocializmust a kapitalizmus legvadabb tulajdonságai jellemezték: mezőgazdasági kisajátításon alapuló eredeti felhalmozás, szélsőséges tőkekoncentráció, a termelés és a fogyasztás egyre nehezebben kezelhető összehangolatlansága

■ Nincs itt helyünk arra, hogy a szóban forgó rendszer összes bűnét végigvegyük. Mindössze háromnál állapotodnék meg, a legkönnyebben meghatározhatóknál, amelyekre bárki könnyen emlékezhet.

Először is a roppant mértékű, eredeti tőkefelhalmozás jön szóba. Ez ráadásul egy olyan munkaerő kizsákmányolásán, sőt kisajátításán alapult, mely a maga ősi természeténél fogva nem is volt ahhoz szokva, hogy a modern gazdasági fejlődéshez szükséges mértékű értéktöbbletet termeljen. Ezt a munkaerőt így nem csupán gazdasági

kényszernek is kitették, hanem adminisztratív-politikai természetűnek is, éppen azért, mert nem lehetett eleve tisztán kapitalista stílusban kizsákmányolni. És itt persze nem a hagyományos polgárságra célok – melynek tulajdona már tőke volt, és az attól való megfosztása más eredménnyel járt, amiről mindjárt beszélni fogok –, hanem a parasztokra.

Gondoljunk csak a gabonabeszolgáltatásokra, az állatrekvirálásokra és mindenféle egyéb vagyoneklobzásra, melyek ez esetben a gazdaság támogatására szolgáló, kvázi feudális kötelmek fenntartásával vagy újrafeltalálásával voltak egyenértékűek. A legfontosabb persze a kényszerű kollektivizálás, amely nem csupán hatékonyabban és a saját javára kihasználható termőfölddel, illetve egy olyan falusi proletariátussal látta el az államot, melynek javadalmazása távolról sem fedte az elvégzett munkát – és így a nyugdíja is majdnem semmi volt, mind '90 előtt, mind azután, egészen a csak 2009-es törvénymódosításig –, hanem az elgyökértelenedés következtében a városokba vándorolt, olcsó és népes ipari hadsereggel is. A román parasztság társadalmi – és persze kulturális – megszűnésének tehát egészében véve kapitalista magyarázata van, amely egy korántsem *ex nihilo* létrejött és az eredeti termelőeszközzeitől való megfosztása folytán az állami tőke rendelkezésére álló munkaerő keletkezését is indokolja.

Egyébként a parasztság ilyenén sorsa korántsem román sajátosság. Elegendő, ha a 16. századi angol parasztok *A tőke* első kötetének a végén Marx által is tárgyalt klasszikus esetét idézzük fel. Az ő kisajátításuk is a lehető legváltozatosabb módszerekkel történt, a jobbágyág alóli felszabadítástól, mely a föld elvesztésével járt, a köztulajdonban álló telkek haszonélvezetétől való megfosztásukig. Ez pedig a modern kor eleji Angliában szintén az eredeti tőkefelhalmozást és a munkaerő „felszabadulását” tette lehetővé. Időközben ugyancsak klasszikus esetté vált az indiai parasztság kisajátítása – mindenféle adók, kamatok és az ingatlantulajdon szigorúbb (értsd „polgáribb”) jogi szabályozásán keresztül – a 19. század második felében. Ha az indiai parasztság nem is lett ipari proletariátussá, legalábbis mezőgazdasági proletariátusként fedezte, igazi lágermunkával, Anglia kereskedelmi deficitjét, és így közvetve Németország és az Egyesült Államok gazdasági felemelkedését is – az ingatag foglalkoztatottság és a túlzott kizsákmányolás folytán több millió emberélet árán.

Mindazoknak, akik tudomást vesznek a kollektivizálás erőszakos módszereiről, a hatóságok által gyakorolt megfélemlítésről és a parasztok fegyveres ellenállásáról – mely valódi, bár a kommunisták értelmezéséhez képest fordított osztályharc volt –, nem szabad túl könnyen napirendre térniük a kiváltó ok felett sem. Mert ha a román paraszt többé-kevésbé kényszer hatására nemsokára eltűnt, ez nem másért van, mint hogy így történt ez mindig a modernitás során, előbb a központban, majd a gyarmatokon: a tőke és főleg birtokosai nem tudtak mit kezdeni a mezőgazdasági kistulajdonosokkal.

A romániai szocializmus egy másik összetevője a tőke szélsőséges koncentrációja. Bizonyos pontig ez, mint tudjuk, döntő bármilyen fejlesztési folyamatban, ugyanis a tőke egyszerű összeadódása a termelőerő több mint számtani haladványszerű növekedéséhez vezet. A liberális kapitalizmus esetében ez a koncentráció időben zajlik, a verseny elkerülhetetlen folyamányát képezi, és a nagy monopóliumok megjelenésével zárul, ha válságpillanatokban a csődök megnövekedett száma siettetni is. Még inkább siettette azt azonban a létező szocializmus, a magántőke államosításával és egyetlen kézben való összpontosításával az egyedüli és legfőbb kapitalistává avatva az államot.

Éppen ezért a liberális polgárság elleni küzdelemben – Romániában és általában Kelet-Európában – a tulajdonában lévő tőkét nem megszüntették, hanem elkobozták.

Világos, hogy ezáltal a munka nem szabadult fel igazán – éppen ellenkezőleg, a behemót „állami tulajdon” felbukkanásával a Marx által *A tőkében* leírt főbb kizsákmányolási formák változatlanul megisméltődtek, mint azt többek között a brassói munkások 1987. november 15-i felkelése igazolja. Érdeemes ennek okaira és körülményeire röviden kitérni.

Három olyan mechanizmus találkozási pontjában áll ez az esemény, amelyek Marx szerint az érték többlet kialakulásához járulnak hozzá, és amelyek ez esetben a felkeléshez is vezettek. Először is a bércsökkenés a munkaidő csökkentése nélkül. Márpedig a brassói munkásokat éppen arról tájékoztatták, hogy abban a hónapban alig kapnak a fizetésük felénél valamivel többet. Másodszor a munkaidő növelése a bér növelése nélkül. Ami ezt illeti, ebben az időszakban már szünet nélkül folyt a munka egész héten, szabadnap nélkül, úgyhogy a brassói lázadás éppen vasárnap történt, amikor aligha lehetett bármi felemelő a munkába menésben. Végül a megszakítás nélküli váltásban való munka, ami növeli a hatékonyságot és a profitot, ám anélkül, hogy ezt a bér tükrözné. Ez pedig – akárcsak két évvel később, 1989. december 22-én – éppen a tüntetést segítette összehozni, amennyiben reggel az üzem udvarán két váltás, az éjszakai és a reggeli találkozott, így adván ki azt a kritikus tömeget, mely tüntetni tudott.

A kommunista rendszer kapitalista jellegét tehát a legjobban a brassói tüntetés tárja fel. A munkások viselkedése általában véve mégiscsak zavaros volt. Ez abból a mindenki számára ismerős érzésből fakadt, hogy a tulajdon kizárólag az államé, semmiképpen sem „össznépi”. Egyáltalán nem volt világos azonban, hogy ennek az elidegenedett tulajdonnak a visszaszerzése érdekében mit kellene tenni.

Bizonyos szempontból a '89 utáni magánosítás és az állami tulajdon nagy lenyúlása is ugyanebből a zavarból eredt, és így a társadalmi újrakiszajátítás egyik lehetséges módjának tekinthető. A vad módjának persze, ha nem lett volna egyes vonatkozásaiban utópikus. Emlékezzünk csak, mondjuk, a kilencvenes évek eleji híres értékjegyekre, melyeknek az állami vállalatok tulajdonát kellett volna a munkásokra átruházniuk. Az egyetlen sikeres átruházás alighanem a kommunista panellakásoké volt, ami lehetővé tette, hogy Románia a lakástulajdonosok olyan nagy arányával büszkélkedhessen európai szinten. Egyébiránt ez az újrakiszajátítás mindössze újra elválasztotta a munkásokat a gyáraiktól, melyek államiból magántőkévé lettek, legőbbször a volt ügyvezetők és igazgatók magántőkéjévé, akik a munkások cinkosságával vedlettek át kapitalistákká. Egy előzetes szakaszban ugyanis a munkások számára lehetővé tették, hogy a gyárból, ahol dolgoztak, könnyebben lopjanak, hiszen a főnökeikkel karöltve tették. Mint említettem, ez a tőke egyfajta újrakiszajátításnak tekinthető, mely '89 előtt sem volt ismeretlen. Most azonban, miközben a munkások könnyebben lophattak a vállalatban készített vagy felhasznált áruból, az igazgatók, hagyván az árut, magukat a gyártásukhoz szükséges épületeket és gépeket tulajdonították el. Aránytalanul nagy lopás volt ez, amely ismét elkülönítette egymástól a két társadalmi osztályt.

Említenem kell végül a termelés és a társadalmi szükségletek összehangolatlanágát az úgynevezett kommunista világban. Hány költemény született arról az egy főre eső n tonna acélról, melyet Romániában évente termeltek! Ám azzal a sok tonnával az egyénnek nem volt mihez kezdenie, hiszen a házából azt a villanyfényt és azt a meleget nyelte el, melyért szintén ő dolgozott meg. Anélkül történt mindez, hogy tudatosult volna – vagy legalábbis túl könnyen elfelejtődött –, hogy ez a bizonyos összehangolatlanág szintén a kapitalista gazdaság ismérve.

A liberális kapitalizmusban az ilyen zavarok különösen válság idején szoktak felszínre törni. Ilyenkor egyszerre csak nyilvánvalóvá válik, hogy a gazdaság egész ága-

zatai éveikig üresjáratban működtek. Mintha csak azon versenyeztek volna – és a piaci verseny nem illúzió –, hogy ki tud több olyan ipari, kereskedelmi és pénzügyi árut termelni, mely társadalmilag vagy haszontalan – nem rendelkezik olyan hatalmas értékkel, mint hittük –, vagy túl drága – túl kevés a valós szükségletekhez képest; holott a társadalom túlnyomó része korántsem henyélt, hanem azon dolgozott, hogy létrehozza őket.

Ha a csereérték és a használati érték közötti különbség, mely a liberális kapitalizmusra jellemző, megszűnni látszott is a létező szocializmusban, ez még nem jelentette azt, hogy a helyzet nem volt lényege szerint változatlan. A csereérték majdnem egyeduralmi helyzete, mely a liberális világ zavaraira szolgál magyarázatul – olyan ipari befektetési buborékokat és pénzügyi spekulációkat eredményez, amilyenekről a legutóbbi válság óta mindannyian kezdünk tudomást szerezni –, egyedül a tőke önállósulásának és a munkaerőtől való elválasztásának tudható be. Am ez, mint utaltam rá, az államkapitalizmusra is jellemző, melyben az egyszerű halandók feje felett tervezett és irányított gazdaságnak ugyanez a transzcendenciája képződik újra. Az ilyen gazdaság anélkül emésztette a munkát, hogy kielégítette volna a szükségleteket, és egy olyan vagyon formáját öltötte, mely az embereket elszegényítve nőtt – akkor is, ha olyan jól szolgálta a számok tízszeres-százszoros szorzásának közös, a magánvállalatok részvényeseire és a kommunista vezetőkre egyaránt jellemző igényeit. Téved, aki azt hiszi, hogy ezek a számok teljesen légből kapottak voltak. Csak éppen egyedül a tőke gyarapításában és nem annak hasznosságában fejeződtek ki.

A '89-es forradalom nem cáfolta meg a szocializmust, hanem arra mutatott rá, hová vezetnek a kapitalizmus vidéki túlkapásai

■ Azt mondhatnám tehát, hogy a kommunizmus iránt nosztalgiát érzők – akik visszasírják lendületét és megvalósításait, különösen ha az utóbbi két évtized hatékony, illetve hiányzó befektetéseivel hasonlítják össze azokat – és a korszak liberális kritikusai – akik a szegénységet és a kényszermunkát emlegetik – egyaránt tévednek. Először is, mert annak ellenére, hogy mindkét beszédmód érvényes, egyaránt részlegesek. Másodszor, mivel – pozitív vagy negatív felhanggal – szocialistának címkézvén ezt a korszakot, figyelmen kívül hagyják kapitalista magvát. A kapitalizmus sajátossága a kizsákmányolás nélkül lehetetlen fejlődés és a fejlődés nélkül lehetetlen kizsákmányolás. Még inkább érvényes ez esetünkben a hiperkapitalizmusra, ha ismét csak az állami monopóliumra gondolunk és egyes olyan történelmi átalakulások erőszakosságára, amelyek Nyugat-Európában nem csupán lassabban zajlottak le, de a teljes világ erőforrásaira való hagyatkozás lehetőségénél fogva könnyebben elviselhetők is voltak.

Visszatérve a romániai forradalomra, azt állítom, hogy ez a marxista reményekre nemhogy rácáfolt volna, hanem éppenséggel igazolta azokat. Továbbá igazolta azt is, hogy a értéktöbbletről való kényszerű lemondás még – vagy talán főként – annak a rétegnek a számára is elviselhetetlenné válhat, mely ugyanannak köszönhetően a felszabadulás előnyeit is élvezte. Az urbánus és modern, a falusi múlt nehézségeihez képest jobb életet biztosítani képes munka lehetősége volt ugyanis a kommunizmus ideje alatt élők legfontosabb nyeresége. Ugyanakkor az új körülmények között végzett munka színvonalán álló életmód igénye bírta őket lázadásra – amiről Marx azt jósolta, hogy a kapitalista termelési viszonyok feltételei mellett bekövetkezik.

A romániai forradalom persze nem járt maradéktalan sikerrel. Végső célkitűzéseit tekintve talán egyáltalán nem is volt sikeres, mert – önmaga számára sem tudatos – röheje és drámája abban állt, hogy az államkapitalizmus ellen lázadt, és azt a liberális magánkapitalizmussal helyettesítette. Ez a visszásság még nem is annyira fájdalmas Románia, mint Kelet-Európa maradék részének esetében, különösen ami Lengyelországot illeti, ahol a munkásmozgalom összehasonlíthatatlanul erőteljesebb és eltökéltebb volt. Ám ezzel együtt még egyszer figyelmeztet azokra az akadályokra, melyek a jól körvonalazott osztálytudat nélkül megkísérelt radikális forradalmak elé tolulnak. Ennek a hiányához pedig a kommunista társadalom depolitizálása és a marxizmus üres fecsegéssé való silányítása legalább annyiban hozzájárult, mint a proletariátus egy részének – akárcsak Nyugat-Európában – az úgynevezett középosztályá történt átalakítása a háború utáni években.

A '89-es forradalom valójában – Kelet-Európában mindenütt – túlságosan provinciális és vak volt, túl könnyen hagyta magát eltéríteni és ellopni; még akkor is, ha ezért a – még fel nem vállalt, de hatásaiban már érződő – felelősség részben a Nyugatot terheli. Ez a Nyugat '89-ben tétlenül figyelte a Keleten zajló változásokat, anélkül hogy felmerült volna benne önnön megváltoztatásának, saját forradalmának a lehetősége. Elégedetten azzal, hogy egyszerre feltétlen modellnek tekintik, a Nyugat felfüggesztette minden történelmi képzelőerejét, nem csupán a hidegháború idejéből való politikai szerkezetét tételezván örökkévalónak – az EU-val és a NATO-val együttvéve –, hanem a társadalmi és a gazdasági is.

Létezik bizonyos elégedetlenség a romániai forradalom kapcsán. Ez azonban nem volna lehetséges a nélkül az általános érzés nélkül, hogy akkor valami egészen alapvetőt elszalasztottak, és hogy valami nagyon fontos lebegett akkor a levegőben. Ez az elégedetlenség nem azonos sem az állítólagos kommunizmushoz való visszatérésnek a vágvával, sem a liberális kapitalizmus még mindig balkáni működése felett érzett frusztrációval. Se nem forradalom előtti, se nem forradalom utáni a referenciája. Azt az illúziót, amely élteti, szigorúan annak keretei közé kell helyezni, ami akkor, a forradalom pillanatában – ha csak egy pillanatra is – lehetségesnek tűnt.

Mi volt az, ami '89-ben, amikor a társadalmi alanyok az ország történelmében még soha nem tapasztalt módon sikerült politikailag aktivizálódnia, úgy tűnt, hogy megvalósítható? Miért ne neveznénk ezt a lehetőséget végre *szocializmusnak*? Vagy fordítva, miért ne próbálnánk meg a szocializmust ebből a lehetőségéből is kiindulva újragondolni?

■ **Ui.** Nem fejezhetem be anélkül, hogy Bogdan Ghiu és Tamás Gáspár Miklós nevét ne említeném, akiket éppen a múlt hónapban tudtukon kívül közel éreztem a jelen írás néhány gondolatához. Bogdan Ghiu az *Apostrof* 2009/12-es számában, a *Wall Fall Street* című szövegben ugyancsak '89 elszalasztott lehetőségét említi, melyet ő *kapitalizmus nélküli demokráciának* nevez, és Kelet-Berlin posztkommunista modelljében részlegesen megvalósulni lát. Tamás Gáspár Miklós a *22* című folyóirat 2009. december 8-i számában azon sajnálkozik, hogy a román értelmiség számára a '89-es forradalom nem vált alapító mítosszá, mely a maga népi hátterével képes lett volna radikálisabb politikai cselekvésre ihletni, mint alighanem megérdemelte volna.

R. L. fordítása